

НУТГИЙН АЯЛГУУ СУДЛАЛЫН ТОЙМ

М.Очирцэнд⁷⁶

Товч утга: Монгол хэлний нутгийн аялгуу судлал бол монгол хэл-бичгийн шинжлэх ухааны томоохон салбар ухаан болно. Одоо Монгол улсад Халх, Ойрад, Буриад, Үзэмчин гэсэн дөрвөн гол аман аялгуутан оришин сууж байна. Монголчууд бидний хэл яриаг гадаадад эрчимтэй судлах ажил 1898 оноос эхэлжээ. Монгол хэлний нутгийн аялгуу судлалын 110 гаруй жилийн түүхийг эргэн үзэхэд анхандаа гадаадын монголч эрдэмтэд монгол хэл аялгуутны угсаатны бүрэлдэхүүн, оришин суух нутаг орон, зан үйлийн талаас илүү анхаарсан байдаг.

Монгол улсын ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгээс өнгөрсөн 90-ээд жилд Монгол хэл, нутгийн аялгуу, аман зохиол судлах 100 орчим эрдэм шинжилгээний хээрийн шинжилгээний ангийн хийсэн албан томилолтын тайлан, гар бичмэл, соронзон туузанд шингээн үлдээсэн баялаг эх хэрэглэгдэхүүн нь Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Дуун ухааны сан хөмрөгт хадгалагдаж байна. Одоогоор монгол хэлний нутгийн аялгууны тухай хүрэлцээтэй ганц сэдэвт зохиол, эрдэм шинжилгээний олон зуун өгүүлэл, баялаг эх хэрэглэгдэхүүнтэй байгаа явдал нь Монгол улс дахь монгол хэл шинжлэлийн нутгийн аялгуу судлалын нэгэн гол амжилт мөн билээ.

Түлхүүр үг: Нутгийн аялгуу, сан хөмрөг, эрдэмтэд

Нутгийн аялгуу судлалын тойм

Монгол хэлний нутгийн аялгууг финийн монголч эрдэмтэн Г.И.Рамстедтээс хойш хориод жилийн дараа халхын аялгууг түүхэн харьцуулах аргаар судалсан академич Б.Я.Владимирцовын сонгодог зохиол гарснаас хойш удааширч байсныг тухайн үеийн ШУХ-гийн Хэл зохиол судлах газар буюу эдүгээгийн ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн ахмад эрдэмтдийн санаачилга, хамтын ажиллагааны хүчин чармайлтаар 1952 оноос эрчимтэй эхлэн хөдөө орон нутагт аман зохиол, нутгийн аялгуу сурвалжлан судлах хээрийн шинжилгээний ангийг жилд 1-3 удаа зохион байгуулж ажилласны зэрэгцээ цуглуулан эх хэрэглэгдэхүүний сан хөмрөгийг шинээр үүсгэж, хадгалах, судалгаанд бэлтгэх зэрэг ажлуудыг үе шаттайгаар авч хэрэгжүүлсэн байдаг.

Төв Азийн өргөн уудам нутагт тархан суугаа монгол угсаатнуудын хэл аялгууны ялгаатай болон адил төстэй талыг харгалзан ангилах асуудал эрдэмтдийн анхаарлыг татсаар ирсэн байдаг. Энэ талаар хамгийн анхны ангиллыг хийсэн хүн бол оросын эрдэмтэн А.Д.Руднев юм.

А.Д.Руднев 1908 онд тухайн үедээ мэдэгдэж байсан монгол хэл аялгуунуудыг газар зүйн байрлалаар нь Дорнод, Өрнөд, Умард⁷⁷ гэж 3 хуваасан

⁷⁶ ШУА, Хэл зохиолын хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ажилтан

- *Дорнод салбарт: Ордос, Цахар, Түмэд, Сөнөд, Хорчин, Харчин, Баарин, Хишигтэн, Горлос, Халх аялгуу*
- *Өрнөд салбар: Халимаг, Баяд, Хошууд, аялгуу*
- *Умард Салбарт: Буриад аялгууг тус тус багтаасан байдаг.*

Түүний дараа **Б.Я.Владимирцов 1929 онд Ленинград хотноо хэвлүүлсэн “Монгол бичгийн хэл ба хүрээний халхын аялгууны харшуулсан хэл зүй” номынхоо удиртгалд монгол хэл аялгуунуудыг Баруун салаа, Дорнод салаа⁷⁸ гэж хуваажээ.**

- *Баруун салаанд Асхаран болон Ховдын Дөрвөд, Торгууд, Ховдын Дүрвэд, Баяд, Захчин, Мянгад, Урианхай, Дамби, Өөлдийн хэлэлцэх Ойрад аялгуу*
- *Дорнод салаанд Буриад, Барга, Дагуур, Харчин, Горлос, Найман, Цахар, Ордос зэрэг өвөрлөг аялгууг багтаажээ.*

1953 онд профессор Г.Д.Санжеев Москва хотноо хэвлүүлсэн “Монгол хэлнүүдийн харшуулсан хэл зүй” номынхоо удиртгалд монгол хэл аялгуунуудыг Монгол хэл, Ойрад хэл, Буриад монгол хэл, Дагуур хэл, Монгор хэл, Могол хэл гэсэн 6 төрөл⁷⁹ болгон ангилсан:

- *Тэрбээр Монгол хэлэнд: Халх, Цахар, Ордос, Хорчин, Харчин, Ар Монгол, Өвөр Монгол аялгуунуудыг багтаажээ.*

Түүний дараахан 1955 онд профессор Н.Поппе “Монгол хэлний харшуулсан шинжлэлийн удиртгал” номондоо монгол хэл аялгуунуудыг Өрнөд, Дорнод гэсэн хоёр салаа⁸⁰ болгон ангилаад:

- *Дорнод салаанд Дагуур, Монгор (Монгор Дунсян, Шар, Ёгур), Дорнод монгол (Халх, Ордос, Харчин, Цахар), Буриад (Эхирит, Түнхин, Бохан, Алар, Баргузин, Хори, Ага, Барга буриад, Цонгоол)*
- *Өрнөд салаанд Могол, Ойрад, Халимаг хэлийг тус тус багтаажээ.*

1950-иад оны сүүлийн жилүүдэд Бээжингийн их сургуульд багшилж байсан профессор Ш.Лувсанванданд 1959 оны нэгдүгээр сард Б.Ринчен профессорын илгээсэн нэгэн захидалд: “Таны биеийг монгол хэл бичгийн эрдэмтдийн анхдугаар их хуралд илтгэх монгол эрдэмтний бүрэлдэхүүнд оруулсныг мэдэгдье. Таны нэг илтгэлийг “Монгол хэл аялгууны учир” гэж төлөвлөсөн. Үүнд монгол хэлийг халимаг хэл, буриад хэл гэх зэргээр хуваадгийг хэлний шинжлэлийн үндэс баримт хаашаа болохыг гаргамуй. Халимаг хэл гэж Ижил, Донын их, бага дөрвөд, торгууд аялгууг нэрлэдэг бол манай Увс, Ховдын дөрвөд, торгууд, урианхайг бас тусгай хэлтэн гэж үзэх, эсвэл орос үг олон олноор халимаг, буриад нь тусгай хэл гэх болов уу, автономит улс болохдоо аялгуу нь хэл болдог юм уу? гэж бодмоор.

⁷⁷Ш.Лувсанвандан “Монгол хэлний авиа зүйн онол практикийн асуудалд IV”.Уб 2002, 37-р тал

⁷⁸Ш.Лувсанвандан “Монгол хэлний авиа зүйн онол практикийн асуудалд IV”.Уб 2002, 38-р тал

⁷⁹Ш.Лувсанвандан “Монгол хэлний авиазүйн онол практикийн асуудалд IV”.Уб 2002, 39-р тал

⁸⁰Ш.Лувсанвандан “Монгол хэлний авиазүйн онол практикийн асуудалд IV”.Уб 2002, 40-р тал

Тус хуралд ирэх эрдэмтэн бүхэн монголын судлалд шинэ нээлт болох илтгэл хийх тул дэлхийн эрдэмтдийн сонирхол татах бөгөөд тэдний мэддэггүй зүйлээс илтгэл хийх тул Танд илтгэлийн сэдэв, хэмжээний хувьд сонгон тогтоох бүрэн бололцоо олгоё” гэжээ. Ш.Лувсанвандан багштан, Б.Ринчен гуайн энэ саналыг хүлээн авч монгол хэл аялгуу, монгол хэлний түүх, судлагч эрдэмтдийн шинжилгээ судалгаандаа дэвшүүлсэн саналаас дэлгэрэнгүй шинэ ангилал хийсэн байна. Монгол хэл аялгуунуудыг илүү бодитойгоор ангилсан хүн бол академич Ш.Лувсанвандан⁸¹ юм.

Тэрээр нийт монгол аялгуунуудыг 4 үндсэн аялгуу⁸² болгон хуваажээ. Үүнд:

- *Төв халх аялгуу*
  - a. *Халхын аман аялгуу*
  - b. *Цахарын аман аялгуу*
  - c. *Ордосын аман аялгуу*
- *Дорнод аялгуу*
  - a. *Хорчины аман аялгуу*
  - b. *Харчины аман аялгуу*
- *Өрнөд аялгуу*
  - a. *Шинжааны Ойрадын аман аялгуу*
  - b. *Ижил мөрөний Ойрадын аман аялгуу*
- *Умард аман аялгуу*
  - a. *Байгалын өмнөд буриадын аман аялгуу*
  - b. *Байгалын хойд биеийн аман аялгуу*

1960-д оны дундуур германы эрдэмтэн G.Doerfer орчин үеийн монгол хэл аялгуунуудыг Өрнөд монгол хэл, Дорнод монгол хэл, Алслагдсан монгол хэл гэж гурав хуваасан байдаг.

ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгээс монгол хэлний нутгийн аялгууг судлах ажлыг жар далаад онд халх аман аялгууг нарийвчлан судлах эрдэм шинжилгээний ангийг удаа дараалан зохион байгуулж явуулсны үр дүнд Монгол улс дахь халхын аман аялгууг бүхэлд нь хамарсан судалгаа хийгдэж, түүний үр дүнд Э.Вандуй, А.Лувсандэндэв, Ж.Төмөрцэрэн, Ж.Цолоо нарын судалгааны өгүүллүүд нийтлэгджээ. Түүнчлэн халх аялгуунд багтах Дархад, Дарьганга, үзэмчин аялгууны талаар эрдэмтэн Г.Д.Санжеев, А.Лувсандэндэв, D.Kara нарын бүтээлтэй зэрэгцэн халх аялгуун дээр суурилсан орчин цагийн монгол хэлний үгсийн сангийн тайлбар толь гарсан байдаг. Тус хүрээлэн нь 1955 оноос эхлэн авиа, дуу бичлэгийн тоног төхөөрөмжөөр хангагдаж 1966 онд туршилт авиа зүйн лабораторийг байгуулснаар тухайн үеийн өндөр мэдрэмжит тоног төхөөрөмж кимограф, осциллограф, рентген аппаратаар монгол хэл, түүний олон салбар аман аялгуунуудын онцлог шинжийг судлах болсноос гадна, соронзон туузан бичлэг хийж, тагнайн хэв дардас авах зураглал үйлдэх болсон нь хэл шинжлэлийн шинжлэх ухаанд илүү дэвшилтэт ололт

⁸¹Д.Төмөртоогоо “Монгол хэлний түүхэн авиа зүйн үндэс”.Уб.,2017, 46-р тал

⁸²Ш.Лувсанвандан. Монгол хэл аялгууны учир “Монгол судлал I-р боть”,Уб 1959, 41-р тал

амжилтыг дагуулснаар “Дөрвөд аман аялгуу” (1966), “Захчин аялгуу” (1966), “Монгол хэлний авианы өгүүлэгдэх ёс” (1967), “Халхын аман аялгуу” (1967) зэрэг сэдэвт бүтээлүүд хэвлэгдсэн байна. Уг Туршилт авиан зүйн лаборатори⁸³ нь ШУА-ийн Гадаад хамтын ажиллагаа хийгээд Хэл зохиолын хүрээлэнгийн ахмад эрдэмтдийн хичээл зүтгэлээр Унгарын ШУА-тай хамтран ажиллах хэлэлцээрийн үр дүнд гарсан төлөвлөгөөний нэгээхэн хэсэг юм.

Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Туршилт авиан зүйн лабораторийн анхны эрхлэгчээр 1966 онд Ж.Цолоо томилогдон үр бүтээлтэй ажилласан байдаг. Монгол хэлний нутгийн аялгуу судлалын “Монгол хэлний нутгийн аялгуу судлалын тойм”-ыг Д.Цэнд 1959 онд анх удаа хэвлүүлсэн байна. Энэ үед гарсан нутгийн аялгуу судлалд холбогдолтой өөр нэг томоохон бүтээлч ажил бол академич Б.Ринчений удирдлагаар туурвисан “БНМАУ-ын угсаатны судлал, хэлний шинжлэлийн атлас”⁸⁴ юм. Б.Ринчен, Х.Лувсанбалдан, Ц.Шагдарсүрэн Монгол Ард Улсын Угсаатны судлал хэлний шинжлэлийн атласын⁸⁵ тухайд Академич Б.Ринчений томоохон суурь судалгааны нэг бол “Монгол Ард Улсын угсаатны судлал хэл шинжлэлийн 2 боть атлас” юм. Тэрбээр “Монгол ард улсын хамниган аялгуу” хэмээх бүтээл туурвижээ. *Тэргүүн ботид Монголын улс гүрэн, шавь, засаг захиргааны нэрс, угсаатны бүрэлдэхүүн, овгийн нэрс, сүм хийд, газар зүйн холбогдолтой нэрс, монгол хүний нэрс, монголын аж байдлын холбогдолтой үгс зэрэг монгол хэлний үгийн сангийн бүрэлдэхүүний идэвхтэй ба идэвхгүй хэрэглээний уугуул монгол үг, нутгийн аялгууны үг, түүхэн үгийн хувилбар дуудлагыг хамарсан түүхэн хэл шинжлэлийн судлагдахуунууд багтсан байдаг.*

Дэд боть нь Хэлний шинжлэл гэсэн ерөнхий гарчигтай бөгөөд монгол хэлний халх, ойрад, буриад, үзэмчин зэрэг аялгууны эгшиг авианы хувьсал, хөгжил, гийгүүлэгч авианы хувьсал, хөгжил байрлалыг тодорхойлсон байна.

Б.Ринчен “Монгол ард улсын хамниган аялгуу” бүтээлдээ “Алтай овог хэлний нэгэн салбар хамниган-манж хэлтэн”⁸⁶ хэмээн тэмдэглэжээ. Монгол нутагт суурьшсан Ерөөгийн хамниган, Мөнгөнморьтын хамниган, Цэнхэрмандал, Мөрөн зэрэг нутгийн хамниганы хэл аялгууг нягтлан судалж, орчин тойрныхоо монголчуудтай бараг ялгаагүй хэл аялгуутай болсныг олон баримтаар нотолсон юм. Гэвч монгол хамниганы өндөр настан хэсэг хүмүүсийн аман аялгуунаа монгол хэлний түүхэнд сонин үзэгдэл болох баримт бий. Мөн маш цөөхөн нэгэн хэсэг хамниган уугуул хэлээрээ өөр зуураа хэлэлцдэг байна. Б.Ринчен академич монгол нутгийн нутгийн хамниган өтгөсийн хэлийг сурвалжлан Хамниган эвенки хэлний үгсийн зүйлийг 1. Тооны үг, 2. Хүн, хүн бусын зүйл, 3. Хүний ишийн зүйл, 4. Биеийн зүйл, 5. Биеийн эрхтэн, 6. Хувцас хунарын зүйл, 7. Гэр орон, сав хэрэгсэл, 8.тэнгэр, цаг, зүгийн зүйл, 9. Газрын зүйл, 10. Адгуус амьтны зүйл, 11.

⁸³Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын Шинжлэх Ухаан, Дээд Боловсролын Хүрээлэн, Унгарын Шинжлэх Ухааны Академи хоёрын хооронд 1959 оны 10-р сарын 14-д Улаанбаатар хотод байгуулсан хамтран ажиллах хэлэлцээр дагуу 1960 оны 11 сарын 03-ны өдөр Будапешт хотод гарын үсэг зурав.

⁸⁴“Хэл шинжлэлийн асуудлууд”,УБ.2006, 111-р тал

⁸⁵Б.Ринчен “Монгол Ард Улсын Угсаатны судлал хэлний шинжлэлийн атлас”,1979

⁸⁶ Б.Ринчен “Монгол улсын ард хамниган аялгуу”,1969 3-4-р тал

Адгуу амьтны зүс бялдрын зүйл, 12. Ургамлын зүйл, 13. Төмөрлөгийн зүйл гэж уламжлалт аргаар үгсийн бүрэлдэхүүнийг зүйл хувааж судалсан байна. Мөн хамниган аялгууны судалгаанд 1957 онд эрдэмтэн Л.Мишиг Хэнтий аймгийн нутгаар амьдарч суурьшсан хамниганы хэл аялгууг судлахаар Хэнтийн Дадал, Биндэр нэгдэл хамниганчууд бөөн нутагладаг газраар явж 40-90 насны ахмад хөгшид нийлсэн 32 хүнтэй уулзаж сурвалжилж “Монгол ард улсын хамниган аялгууг сурвалжилсан нь” хэмээх илтгэлийг Олон улсын монголч эрдэмтдийн анхдугаар хуралд хэлэлцүүлсэн нь эрдэмтдийн анхаарлыг ихэд татсан байдаг.

Академич А.Лувсандэндэв Монгол хэлний нутгийн аялгуу судлалын ажлаар Хэл зохиол судлах газрын Хэл бичгийн кабинет, Хэл зохиолын хүрээлэнгээс монгол хэлний нутгийн аялгуу, аман зохиол судлах шинжилгээний анги, албан томилолт зэрэгт 1955 оноос эхлэн явж, Дорнод халхын дариганга аман аялгууг судалж, 1970-аад оноос Монгол улсын баруун хойд нутгаар оршин суудаг дархадын аман аялгуу, аман зохиол, цаатан тува урианхай хэл аялгууг Л.Болд, С.Дашцэвэл нартай хамтран амжилттай судалж 1978-1980 онд төв халхын Сэлэнгэ, Цагаантолгойн халхчууд, Төв, Дундговь аймгийн Мандал-Овоо сумын нутгаар Ж.Цолоо, Л.Болд, Я.Баатар нарын хамтаар явж үргэлжлүүлэн шинжилсэн дээр хэд хэдэн шинжилгээний ангийг удирдсан байдаг⁸⁷.

1956 онд Э.Вандуйн удирдсан эрдэм шинжилгээний анги тэр үеийн Говь-Алтай аймгийн Түмэн, Тайшир, Алдархаан, Чандмань, Эрдэнэхайрхан, Завханмандал, Идэр, Тэлмэн сумдын нутгаар явж халх аялгууны авиа зүй, хэл зүй, үгсийн сан, аман зохиолыг анкетын аргыг түүхэн харьцуулах аргатай хослуулан судалсан⁸⁸ байна.

Шинжилгээний ангийн бүрэлдэхүүнд Ш.Барайшир, Ц.Өлзийхутаг нар оролцжээ. ЭША-ийн хэрэглэгдэхүүнээ боловсруулж 1957 онд Э.Вандуй зарим нутгийн аялгууны үгсийн сангийн бүрэлдэхүүний тухай, Ш.Барайшир “Зарим нутгийн аман аялгууны авиа зүйн тухай” гэдэг хоёр товхимлыг тус тус бичжээ. Э.Вандуй энэхүү өгүүлэлдээ тухайн нутгийн халх аялгууны ерөнхий төлөв, авиалбарын тогтолцоог тоймлон судалжээ. Э.Вандуйн сурвалжлан тэмдэглэж, орос, кирилл галиг, латин галигаар бичиж үлдээсэн халх, ойрад, буриад, барга зэрэг аман аялгуу, салбар аман аялгуу, аман зохиолын тайлан өв санг одоо Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Дуун ухааны сан хөмрөгт хадгалагдаж байна.

Монгол хэлний Халх, Буриад, Үзэмчин, Барга аялгуу судлахаар аялсан Монгол улсын ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Хэл шинжлэлийн секторын Туршилт авиа зүйн лабораториос зохион байгуулан илгээсэн хэд хэдэн шинжилгээний ангид Г.Гантогтох амжилттай оролцож, хэдэн чамбай бүтээл туурвижээ. Г.Гантогтох БНМАУ дахь “Монгол хэлний нутгийн аялгууны толь бичиг” хэмээх гурван боть зохиолын III боть Буриад аялгууны Буриад-халх-орос толь бичгийг 1988 онд туурвиж дуусгасан байдаг. Зохиогч толийнхоо оршилд “ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгээс удаа дараалан томилон явуулж

⁸⁷ Ж.Цолоо “Монгол улсын шинжлэх ухаан 11”.2009, 62-63-р тал

Ж.Цолоо “Монгол улсын шинжлэх ухаан 11”.2009, -р тал

⁸⁸ Ж.Цолоо “Монгол улсын шинжлэх ухаан 11”.2009, 82-р тал

цуглуулсан нутгийн аялгуу, аман зохиолыг судлах шинжилгээний ангийн хэрэглэгдэхүүнийг түшиглэн монголын утга зохиолын хэлнээс авиа зүй, үгийн сангийн онцлог 6000 толгой үгийг сонгон авч уг толийг зохиолоо гэсэн байна.

Халх, өмнөд монголын аман аялгуу судалсан эрдэмтэд

Академич Д.Төмөртоого 1966 онд Дархад аялгуу судлах эрдэм шинжилгээний томилолтоор Хөвсгөл аймгийн Баянзүрх, Улаан-Уул, Ринченлхүмбэ сумдаар явж, дархад аман аялгууны талаар цуглуулсан хэрэглэгдэхүүнээ боловсруулан шинжилж, дархад аман аялгууны авианы нэгэн гол шинж болох урт эгшгийн онцлогийг түүхэн үүднээс авч үзэх зорилт тавилаа хэмээн судалгааныхаа зорилго, арга зүйг тодорхойлсон⁸⁹ байдаг.

Профессор Ж.Төмөрцэрэн Өвөрхангай аймгийн халх аялгууг төв халх, өрнөд халх аялгуутай харьцуулж судлаад Өвөрхангайн халхчуудын хэл яриа төв халх аялгуунд их ойр байдаг боловч авиа зүй, хэл зүй, ялангуяа үгийн сангийн хувьд өрнөд халхын аялгуунаас ялгарах онцлогтой гэжээ.

Эрдэмтэн Ш.Барайшир урьд өмнө судлаагүй байсан төв, баруун нутгийн халх салбар аман аялгууны үгийн санг харьцуулах, анкетын аргыг хослон судалж, монгол бичгийн хэлэнд ховорхон тохиолддог хоёр зуу гаруй үгийг олж гэрийн эд хогшлын нэр, сав суулгын нэр, малын зүсмийн нэр хэмээн хуваан ангилж, газар нутгийн аялгууны үгсийн бүрэлдэхүүний судалгаа гаргасан юм. Энэ нь “Зарим нутгийн халх аялгууны үгсийн бүрэлдэхүүн тухай” гэдэг бүтээлд нь туссан байна.

Эрдэмтэн М.Шинэхүү нь Монгол хэлний нутгийн аялгуу, аман зохиолын сан хөмрөгийг бүрдүүлэхэд биечлэн оролцсон эрдэмтдийн нэг юм. 1958 оны зун Ховд, Увс аймагт нутгийн аялгуу, аман зохиол, зан суртахуун, соёлын өв, ховор чухал ном судар цуглуулах шинжилгээний ангид оролцон явж, захчин аман аялгууны үгийн сан, аман зохиол тэмдэглэж, үг түүвэрлэн, орчин цагийн утга зохиолын хэлнээс ялгаатай 500 гаруй үгийг судалжээ.

Профессор С.Мөөмөө 1955 онд Дариганга аялгуу судлах шинжилгээний ангид оролцож Дариганга, халх ардын олон үлгэр домог тэмдэглэн бичсэн нь одоо ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Дуун ухааны сан хөмрөгийн архивт хадгалагдаж байна.

Доктор Б.Амаржаргал нь 1983 онд Дундговь, Дорноговь, 1984 онд Увс, Завхан аймгийн нутгаар явж өрнөд халхын аялгууг судалж 2007 онд “Халх аялгууны үгийн сан, утгын судалгаа” гэдэг ганц сэдэвт бүтээлээ хэвлүүлсэн байна.

Халх, Ойрад аялгуу судалсан монгол эрдэмтэд

Эрдэмтэн Х.Лувсанбалдан бол Монгол хэлний нутгийн аялгуу, аман зохиол судлах шинжилгээний анги, албан томилолтоор халх, ойрад, буриадын нутагт олонтоо очиж, Монгол хэлний угсаатны судлал, хэл шинжлэлийн атлас зохиолцсон бөгөөд Хэл зохиолын хүрээлэнгийн тод үсгийн номын сан хөмрөгийг академич Б.Ринчен, академич Д.Цэрэнсодном, доктор Ж. Цолоо нартай гар

⁸⁹ Ж.Цолоо “Монгол улсын шинжлэх ухаан 11”.2009, -р тал

нийлэн бүрдүүлсэн байдаг. Тэрбээр “Торгууд аман аялгууны онцлог” гэдэг зохиолоо бичихээр Монгол улсын торгуудын нутагт албан томилолтоор хоёр удаа очиж, хамтарсан шинжилгээний ангид удаа дараа оролцжээ.

Доктор Д.Бадамдорж нь Өөлд салбар аман аялгууг судалж хэд хэдэн бүтээл туурвижээ. Монгол хэл аялгууны ойрадын нэгэн аман аялгуу болох өөлд салбар аман аялгууны авиа зүй, хэл зүй, үгийн сан, утга зүйн талаар 1993 онд “Өөлд аман аялгууны ойллого” нэг сэдэвт зохиол гаргасан байдаг. Энэхүү зохиолыг бичихийн тулд 1982-1993 оны хооронд Ховд аймгийн Эрдэнэбүрэн сумын өөлдүүдийн аман яриа, ардын аман зохиол, үүх түүхийг сурвалжлан судлах шинжилгээний анги томилолтод биечлэн оролцжээ.

Эрдэмтэн Ж.Санжаа багш Монгол утга зохиолын хэлний үндсэн суурь аялгуу болох халх аялгууны авиа, авиалбар зүйг судлан онол, хэрэглээний суурь судалгааг удаа дараа зохиож хэвлүүлснээс гадна өмнө бидний өгүүлсэн өөлд аялгуутны салаа тасархай болсон Архангайн халхажсан өөлд аялгууг судалсан билээ.

Эрдэмтэн О.Самбуудорж нь “Монгол хэлний Ойрад аялгууны фонемын тогтолцоо” хэмээх ганц сэдэв зохиолоо 2002 онд гаргасан бөгөөд уг зохиолдоо Ойрад аялгууны фонемын тогтолцоог нэгтгэн судалж, Ойрад-Монголчуудын түүхэн тойм, сурвалж бичгийн дурсгал, аман домог зэргийг харьцуулан Монгол улсын хилийн цаанах ойрад монголчууд, Монголд оршин суудаг дөрвөд, торгууд, өөлд, захчин, урианхай, баяд, хотон нарын гарал, түүхийг бичгийн сурвалжуудаас эшлэн⁹⁰ өгүүлжээ. 1996 онд “Торгууд аман аялгууны тэмдэглэл” хэмээх бүтээлээ хэвлүүлсэн. Ойрад аялгууг судалсан түүх, ойрадын аман аялгууг ангилан судалсан гадаад, дотоодын 13 монголч эрдэмтний саналыг шүүн хэлэлцэж ойрадын аман аялгуу юм уу? Төрөл хэлнүүд үү? гэсэн нэгдмэл биш саналыг тодруулсан⁹¹ байна.

Пхофессор Ж.Цолоо “БНМАУ-ын нутгийн аялгуу” (1987) хэмээх эрдэм шинжилгээний ганц сэдэвт бүтээлдээ орчин үеийн монгол хэлний хэл зүй, авиа зүй, үгийн сангийн судлалын монголч эрдэмтдийн судалгааг цаашид улам гүнзгийрүүлж, Монгол улсын монгол хэлний нутгийн аялгууны шинэ ангиллыг журамлан тогтоосон нь хэрэглээний чухал ач холбогдолтой болсныг онцлон дурдалтай. “БНМАУ дахь монгол хэлний нутгийн аялгууны толь бичиг” (1988)-ийг халх аялгуу, ойрад аялгуу, буриад аялгуу гэсэн гурван ботиор туурвиж хэвлүүлэх анхны санал санаачлагыг профессор Ж.Цолоо дэвшүүлэн гаргаснаар барахгүй энэхүү орос хэлний хадмал орчуулга бүхий гурван боть толь бичгийг туурвиж нийтлүүлэх судалгааны “чимхлүүр” нүсэр ажлыг биечлэн эхлүүлж, бодит ажил хэрэг болгожээ. Эл суурь судалгааны бүтээлийн I хэсэг болох халх аялгууны нэгдүгээр ботийн хянан тохиолдуулагчаар академич Д.Төмөртоогоо, доктор Г.Лувсан, II хэсэг болох ойрад аялгууны хоёрдугаар ботийн хянан тохиолдуулагчаар доктор Х.Лувсанбалдан, III хэсэг болох буриад аялгууны гуравдугаар ботийн хянан тохиолдуулагчаар судлаач Н.Шарав-Иш ажилласан нь уг гурван боть толь бичгийн чанар чансаанд сайнаар нөлөөлсөн нь дамжиггүй.

⁹⁰ Ж.Цолоо “Монгол улсын шинжлэх ухаан 11”. 2009, 172-р тал

⁹¹ О.Самбуудорж “Монгол хэлний ойрд аялгууны фонемийн тогтолцоо”. Уб., 2002, 23-р тал

Академич Л.Болд Монгол улс дахь нутгийн аялгуу судлалын тоймыг “Хэл шинжлэлийн асуудлууд”, (Уб., 2006), Д.Төмөртоогоо Орчин цагийн монгол хэл аялгууны тоймыг “Монгол хэлний түүхэн авиа зүйн үндэс” (Уб., 2017), Ж.Цолоо, Ж.Ганбаатар, С.Энхжаргал Монгол хэлний нутгийн судлалын асуудлыг “Монгол улсын шинжлэх ухаан 11”(Уб. 2009) зэрэг бүтээлдээ бичжээ.

ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн үе үеийн эрдэмтдийн сурвалжилсан хээрийн шинжилгээний ангийн тайлан бүтээлийг нэгтгэн дүгнэх, тэдний хийсэн бүтээснийг цааш улам баяжуулан судлах, хувьсал өөрчлөлтийг цаг алдалгүй нээн илрүүлэх цаг нэгэнт иржээ.

Нутгийн аялгуу нь тухайн ард түмний түүх соёлыг тээн хадгалж байдаг өвөрмөц онцлогтой бөгөөд тухайн хэлэлцэгчдийн нийгэм соёлын өөрчлөлтийн тусгал, улиран өнгөрсөн он жилүүдийн түүхэн ул мөрийг агуулж гэрчлэх хэрэглэгдэхүүн болж үлддэг. Өнөө цагт нутгийн аялгуу судлалын талаар ихээхэн ач холбогдол өгөхөө больчихсон бөгөөд түүхэн хэл зүйн нутгийн аялгууны салбарт шинэлэг уур амьсгалыг оруулах цаг нэгэнтээ ирсэн гэдгийг өмнөх болон одоо цагийн эрдэм судлаач, багш нар минь хэлж байгаа нь үнэний ортой юм. Нутгийн аман аялгууг нийгмийн хэрэглээний түвшинд хэрэглээ хийгээд нийгэм хэл шинжлэлийн талаас нь авч үзэж болохоор байна.

Нутаг нутгийн аман аялгуугаар хэлэлцэгчдийн өвөрмөц аялгуу нь нийгэм цаг үеэ даган хувьсан өөрчлөгддөг жам ёсны асуудал тул өнөө цагт дахин өнгөрсөнтэй нь харгуулан зэрэгцүүлж авч үзвэл нэн сонирхолтой байна гэдэгт бүрнээ итгэлтэй байна.

Ном зүй

1. Ш.Лувсанвандан. Монгол хэл аялгууны учир “Монгол судлал I-р боть”, Уб., 1959
2. Д.Цэнд “Монгол хэлний нутгийн аялгуу судлалын тойм”, Уб., 1959
3. Э.Вандуй “Дөрвөд аман аялгуу”. Уб., 1965
4. Б.Ринчен “Монгол ард улсын хамниган аялгуу”. Уб., 1969
5. Ш.Барайшир “Халхын аялгуу”. Уб., 1970
6. Б.Ринчен “Монгол Ард Улсын Угсаатны судлал, хэлний шинжлэлийн атлас”, Уб., 1979
7. С.Мөөмөө, Ю.Мөнх-Амгалан “Орчин үеийн монгол хэл аялгуу”. Уб., 1984
8. Ж.Цолоо “БНМАУ дахь монгол хэлний нутгийн аялгууны толь бичиг II”, Ойрд аялгуу., Уб., 1988
9. Ш.Лувсанвандан “Монгол хэлний авиан зүйн онол практикийн асуудлууд”. Уб., 2002
10. О.Самбуудорж “Монгол хэлний ойрд аялгууны фонемийн тогтолцоо”. Уб., 2002
11. Л.Болд “Монгол хэл шинжлэлийн асуудалд”. Уб., 2006
12. “Монгол улсын Шинжлэх ухаан, 11, Монгол нутгийн аялгуу судлал” 2009
13. Г.Гантогтох “Буриад аялгууны толь”. Уб., 2010
14. Ж.Цолоо “Орчин цагийн монгол хэлний нутгийн аялгуу”, Уб., 2011
15. Д.Төмөртоогоо “Монгол хэлний түүхэн авиа зүйн үндэс”. Уб., 2017